

נ ע מ י ש פ י ר א

"התבונן מאיכן לבראתה": עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

- א. מבוא
- ב. "התבונן מאיכן לבראתה"
- ג. "ויבן": בריאת האישה מתוך התבוננות
- ד. מקבילות למדרש
- ה. האיברים ותכונותיהם
- ו. האיבר שממנו נבראה האישה
- ז. "אשה צנועה אשה צנועה"
- ח. התוצאה: "ותפרעו כל עצתי"
- ט. סיכום

א. מבוא

קטע קצר במדרש בראשית רבה מתאר את 'התלבטותו' של הקב"ה לגבי השאלה איזה איבר מהאיש ייבחר כבסיס לבריאת האישה. המדרש יוצא מן הפסוק "ויבן ה' אֱלֹהִים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה" (בראשית ב, כג), מתמקד בלשון המיוחדת שנקטה התורה ("ויבן"), ולומד ממנה על המחשבה האלוקית שקדמה לבריאת האישה. תהליך ייחודי זה, שבו נברא גוף חדש מתוך גוף קיים, עשוי להתרחש מתוך איברים שונים, שלכל אחד מהם מאפיין ייחודי שישפיע על מהותה של האישה. המדרש דן באפשרויות השונות - תוך דיון לגבי מהותו של כל איבר, מהותה של האישה, ומידת מימוש המחשבה האלוקית. במאמר זה אבקש לעיין במדרש ובמקבילותיו, לעמוד על השאלות שהוא מציף, וללמוד ממנו על דמות האישה המשתקפת בין שיטיו, על המסר העולה ממנו, ועל המושג 'צניעות'.

ב. "התבונן מאיכן לבראתה"

במדרש נאמר¹:

ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי, "ויבן" כת' [יב] - התבונן מאיכן לבראתה. אמר: לא נברא אותה מראש - שלא תהא מוקרת ראשה [כלומר הולכת בכבוד ובגאווה]; ולא מן העין - שלא תהא סוקרנית [מלשון סקרנות, להציץ ולדעת כל דבר]; ולא מן האוזן - שלא תהא צייתנית [כלומר תקשיב לכל שיחה]; ולא מן הפה - שלא תהא דברנית [ותבוא לידי לשון הרע]; ולא מן הלב - שלא תהא קונתנית [מלשון קנאה]; ולא מן היד - שלא תהא משמשנית [כלומר ממששת בחפצי זרים]; ולא מן הרגל - שלא תהא פורסנית [יוצאת תמיד מהבית לחוץ]; אלא ממקום צנוע באדם, אפילו בשעה שאדם עומד ערום, אותו מקום מכוסה. ועל כל אבר ואבר שהיה בורא בה היה אומר לה: אשה צנועה, אשה צנועה.

אף על פי כן - "ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם" (משלי א, כה). לא בראתי אותה מן הראש - והרי היא מוקרת ראשה, "ותלכנה נטויות גרון" (ישעיהו ג, טו); ולא מן העין - והרי היא סוקרנית, "ומסקרות עינים" (שם); ולא מן האוזן - והרי היא צייתנית, "ושרה שומעת פתח האוהל" (בראשית יח, י); ולא מן הלב - והרי היא קונתנית, "ותקנא רחל" (שם ל, א); ולא מן היד - והרי היא ממשמשנית, "ותגנוב רחל את התרפים" (שם לא, יט); ולא מן הרגל - והרי היא פרסנית, "ותצא דינה" וגו' (שם לו, א).

(בראשית רבה, מהד' תיאודור־אלבק, פרשה יח, סימן ב)²

המדרש מתאר אם כן 'התלבטות' של הקב"ה בנוגע לשאלה מהיכן לברוא את האישה, ומציג את החסרונות שבבריאת האישה מן הראש, העין, האוזן, הפה, הלב, היד והרגל. הוא מתאר את החלטתו של הקב"ה לברוא את האישה "ממקום צנוע באדם" ולבסוף קובע שלמרות החלטה זו, החסרונות של אותם איברים קיימים באישה - והוא מוכיח זאת מפסוקים שונים בתנ"ך.

1 הביאורים המופיעים בסוגריים מבוססים על פירוש מדרש רבה השלם.
2 דברים אלו מופיעים בשינויי גרסה קלים במדרש תנחומא (מהד' ורשה ומהד' בובר), בדברים רבה, ובילקוט שמעוני. להלן אעמוד על הבדלים הנוסחים (למעט זה שבילקוט שמעוני) ביתר הרחבה. בנוגע לזמנם ומקומם של מדרשים אלו (ובכלל זאת בראשית רבה הקדום מכולם ומתוארך לראשית תקופת האמוראים) ראו ענת רייזל, מבוא למדרשים, אלון־שבות תשע"א, עמ' 105, 145, 234-235.

”התבונן מאיכן לבראתה“: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

דברי המדרש מעוררים שאלות לא־מעטות, כגון: מה מייצגים האיברים שנמנו במדרש ומדוע דווקא הם נבחרו? מהו אותו איבר שממנו נבראה האישה ומדוע כך היו אמורים להיפטר החששות שהוזכרו? מה פשר האמירה האלוקית ”אשה צנועה, אשה צנועה“? ומהי משמעות הקביעה ”ותפרעו כל עצתי“? להלן אעסוק בשאלות אלו, אולם קודם לכן אבקש להסביר את המדרש עצמו - את המניע לדרשה ואת המילים ומשמעותן בתוך הדרשה. לאחר מכן אשווה בין נוסח המדרש למקבילות במדרש תנחומא ובדברים רבה. מתוך ההשוואה אערוך דיון רעיוני הבנוי על המושגים שעולים מתוך המדרש,³ וכן על השאלות שהמדרש מציב בפנינו, ואציג להן תשובות אפשריות.

ג. ”ויבן“: בריאת האישה מתוך התבוננות

המדרש נסמך על המילה ”ויבן“ והוא מופיע כחלק מרצף קטעי מדרש העוסקים במילה זו. כמאליה עולה השאלה: מדוע נזקקו חז”ל לפרש מילה זו בדרכים מקוריות ומגוונות? התשובה לשאלה זו נעוצה ביחודיותה של מילה זו על רקע פרקי הבריאה. לכל אורך הפרקים הראשונים של ספר בראשית, הפעלים המשמשים לתיאור הבריאה הם בר”א או יצ”ר. בריאת האדם לדוגמה מתוארת במילים ”וַיִּצְרֶה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עִפְרָן מִן הָאָדָמָה“ (בראשית ב, ז) ודומה לו בריאת החיות המתוארת במילים ”וַיִּצְרֶה אֱלֹהִים מִן הָאָדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם“ (שם, יט). לעומת כל זאת, השורש המשמש לתיאור בריאת האישה הוא בנ”ה: ”וַיִּבֶן ה’ אֱלֹהִים אֶת הַצֶּלֶע אֲשֶׁר לְקַח מִן הָאָדָם לְאִשָּׁה“ (שם, כב), ונראה שחריגה זו היא אשר גרמה לחז”ל לדרוש פועל זה. יתר על כן, השורש בנ”ה אינו מתאים לכאורה לתיאור הבריאה של יצור אנושי, משום שהוא משמש בדרך כלל במשמעות של הקמת מבנה או מערכת מורכבת. ואכן כפי שהציע רוזנסון, השימוש בשורש זה עשוי להתקשר לדימוי המקראי של בריאת

3 אנו נצמד במתודה שציין רפאל ירחי במאמרו ”היבטים מדרשיים ספרותיים ופילוסופיים על בריאת האדם, והשלכותיהם הפרשניות והחינוכיות“, דרך אפרתה, ד (תשנ”ד), עמ’ 67-88. לדבריו, הדיון המדרשי נעשה במסגרת מתודולוגית מסוימת והיא זו שקובעת את חומרי הדיון בו ואת מגמתו - וכך יש ללומדו. מאידך גיסא, טעות תהיה להעריך את המדרש ולפרשו על בסיס השקפות ורעיונות מתחומים אחרים.

העולם כבניית בית⁴; ולפי זה לפנינו רמז כי יצירת האישה היא מעין בריאת עולם - עולם בתוך עולם.⁵

קטע המדרש הנזכר אינו בוחר בדרכים אלו, ותחת זאת הוא מתמודד עם הקושי באמצעות פרשנות מחודשת למילה "ויבן" - מלשון בינה והתבוננות.⁷ לפי המדרש, בריאת האישה מאופיינת במחשבה מתוך השתהות ותשומת לב, עיון פנימי המעניק ערך ייחודי לאישה. המילה "ויבן", לדידו של המדרש, היא אפוא פתח להבנת בריאת האישה ומהותה.

המדרש מתאר 'מונולוג' שה' ניהל כביכול לגבי האיבר שממנו תיברא האישה; כפי שמבאר הרב זאב וולף איינהורן, מהותה של האישה הייתה אמורה להיקבע על פי אותו איבר: "שמאותו אבר שהיתה נבראת היה טבעה נוטה לטבע אותו אבר לפעול כמפעלו".⁸ האיבר שממנו נבראה האישה היה עתיד להיות ציר מרכזי בדמותה, ועל כן 'התלבט' הקב"ה איזה איבר ייבחר.⁹

מכאן ואילך מפרט המדרש איברים ש'עלו במחשבה' להיות האיבר הראשוני שממנו תיברא האישה, והוא שולל אותם מחשש שמרכזיותו של האיבר תתבטא באישה בצורה

4 ישראל רוזנסון, "בריאת אישה - עיון בפרשיות יצירת האישה בספר בראשית", בתוך: מרגלית שילה (עורכת), להיות אישה יהודיה: דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, ירושלים תש"ס, עמ' 122-133. לדוגמה יש לציין את הפסוקים: "איפה היית ביסדי ארץ הגד אם ידעת כינה. מי שם ממדה כי תדע, או מי נטה עליה קו. על מה אדניה הטבעו או מי ירה אבן פינתה" (איוב לח, ד-ה); "מי מדד בשעלו מים ושמים בְּזֶרֶת תִּכַּן וְכָל בְּשֵׁלֶשׁ עֶפְרָרְךָ וְשִׁקְלָם בְּפִלְסֵי הַרִים וּגְבֻעוֹת בְּמֵאוֹנוֹיִם (ישעיהו מ, יב-יג).

5 תפיסת האישה כבית נתמכת מהעובדה שבמקרא נפוץ אפיונם של המשפחה והקמת דור ההמשך כבית, לדוגמה: "ותאמר שרי אל אברם הנה נא עצרני ה' מלדת בא נא אל שפחתי אולי אֶבְנֶה מִמֶּנָּה" (בראשית טז, ב); "ותאמר הנה נא אמת' בלהה בא אליה ותלד על ברכי ואֶבְנֶה גם אנכי ממנה" (שם ל, ג).

6 קטעים אחרים במדרש מפרשים מילה זו מלשון בניין, וכך לדוגמה מביא רש"י בעקבות המדרש: "ויבן - כבנין, רחבה מלמטה וקצרה מלמעלה לקבל הולד, כאוצר של חטים שהוא רחב מלמטה וקצר מלמעלה, שלא יכביד משאו על קירותיו" (פירוש רש"י על התורה, בראשית ב, כב). הצעה אחרת, הדורשת מילה זו מלשון בינה אך מסבה אותה לכיוון אחר, מצויה בדברי המדרש, המובאים גם בתלמוד: "ויבן ה' [אלהים] את הצלע - מלמד שנתן הקדוש ברוך הוא בינה יתירה באשה יותר מבאיש" (נידה מה ע"ב). הצעה נוספת מצויה בתלמוד במקום אחר: "ויבן ה' אלהים את הצלע" - מלמד שקילעה [=קלע את שערה של האישה] הקדוש ברוך הוא לחוה והביאה אצל אדם, שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא בניתא" (שבת צה ע"א).

7 אפשרות נוספת להבנת המניע המדרשי היא שלו הייתה התורה מבקשת לתאר בנייה היה עליה להשתמש במילה "ויבנה". לעומת זאת, השימוש בפועל "ויבן" מלמד על התבוננות. כך הציע הרב ברמן אשכנזי, מתנות כהונה, בראשית רבה, פרשה יח.

8 הרב זאב וולף איינהורן, פירוש מהרז"ז, בראשית רבה, שם.

9 תהליך בריאת האישה מתוך האדם מזכיר היריון. גם בהיריון נוצרים חיים חדשים ונפרדים מתוך גוף קיים: פוטנציאל של חיים, שעדיין איננו דמות שלמה, הולם ומתרקם - מתא לעובר ועד לדמות עצמאית לחלוטין. במובן זה, כפי שמציין רוזנסון (לעיל הערה 4), בריאת האישה הייתה היפוך חד-פעמי של סדרי הבריאה - שבו האדם היה ב'היריון' ולא האישה.

”התבונן מאיכן לבראתה”: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

שלילית. לעומת האיברים המוכרים שהמדרש מונה כאיברים פוטנציאליים שנדחו, ה' בחר לבסוף באיבר מכוסה ופנימי, חסר-שם כאיבר אך בעל הגדרה כמהות - ”צנוע”. במובן זה אמירתו של המדרש ברורה: מהותה של האישה היא הצניעות, וכלשונו של הקב”ה: ”אישה צנועה, אישה צנועה”.

המדרש אינו מסתיים בשלב זה, והוא מוסיף ומתאר כיצד למרות התכנון המחושב, עצת ה' לא הצליחה ואותן תכונות שליליות שנמנו לעיל, הופיעו אצל האישה; ויתרה מזו - חלק נכבד מהן הופיע אצל נשים צדיקות, כשרה אמנו ורחל אמנו.

ד. מקבילות למדרש

קודם שניגש לעיון בשאלותינו, נפנה למקבילותיו של המדרש ונבחן את ההבדלים ביניהן ללשונו של בראשית רבה. מקבילה אחת מופיעה בדברים רבה:

אמר רבי יהושע דסכנין: כשבא הקב”ה לבראת את חוה מן האדם, היה מתבונן מהיכן לבראת אותה, שנאמר ”ויבן ה' אלוקים את הצלע” וגו'. אמר הקב”ה: לא אברא אותה מן העין - שלא תהא עינה רמה; ולא מן האזן - שלא תהא צותנית; ולא מן הפה - שלא תהא דברנית; ולא מן היד - שלא תהא גונבת; ולא מן הרגל - שלא תהא פדרניתא [רגילה להיפרד מביתה ולהסתובב בחוץ]. מהיכן אברא אותה? מן אבר הצנוע שיש בו מן הירך.

ואף על פי כן לא הועיל כלום, וכל מה שנתכון הקב”ה שלא יהא בה, כולהון הן בכשרות (שבהן). אמר הקב”ה לא אברא אותה מן העין שלא תהא עינה רמה - חוה כתיב בה ”ותרא האשה” וגו' (בראשית ג, ד); לא אברא אותה מן האזן שלא תהא צותנית - ”ושרה שומעת”; לא אברא מן היד שלא תהא גונבת - ”ותגנוב רחל את התרפים”; לא אברא אותה מן הרגל שלא תהא פדרנית - ולא כתיב בה ”ותצא לאה לקראתו” (שם ל, טז); לא אברא אותה מן הפה שלא תהא דברנית - ומרים הצדקת כתיב בה ”ותדבר מרים” (במדבר יב, א), וראה מה הגיע לה: ”זכור את אשר עשה אלוקיך למרים” (דברים כד, ט).

(דברים רבה, כי תצא, פרשה יא)

מקבילה נוספת מצויה במדרש תנחומא (מהד' ורשא):

בא וראה כשבקש הקב”ה לברא את חוה היה מחשב מאיזה מקום לבראתה. אמר: אם אברא אותה מן הראש - תהא רוחה גסה; מן העין - תהא סקרנית; מן הפה

- תהא פטפטנית; מן האזן - תהא צייתנית; מן הידיים - תהא גונבת; מן הרגלים - תהא פדרנית.

מה עשה הקב"ה? בראה מן הצלע ממקום צנוע כדי שתהיה צנועה יושבת בבית, שנאמר "ויקח אחת מצלעותיו".

ואף על פי כן, לא יצאו ידיהן מאלו המומין. לא בראה מן הראש שלא תהא רוחה גסה - עמדו בנות ציון והיתה רוחן גסה, שנאמר "ויאמר ה' יען כי גבהו בנות ציון". לא בראה מן העין שלא תהא סקרנית - עמדה חוה והיתה סקרנית שנאמר "ותרא האשה כי טוב העץ". לא בראה מן הפה שלא תהא פטפטנית - עמדה לאה והיתה פטפטנית שנאמר "ותאמר לה המעט קחתך את אישי" (שם ל, טו) וכן "ותדבר מרים ואהרון במשה". לא בראה מן האזן שלא תהא צייתנית - עמדה שרה והיתה צייתנית שנאמר "ושרה שומעת פתח האוהל". לא בראה מן היד שלא תהא גונבת - ורחל היתה גונבת שנאמר "ותגנוב רחל את התרפים". לא בראה מן הרגל שלא תהא פדרנית - עמדה לאה והיתה פדרנית שנאמר "ותצא לאה" וכן "ותצא דינה".

(מדרש תנחומא, מהד' ורשא, וישב, פרשה ו)

ומקבילה נוספת במדרש תנחומא מהד' בובר:

ותצא דינה - זה שאמר הכתוב "ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם". מדבר בחוה, כשביקש הקב"ה לבראתה, אמר הקב"ה: אם אני בורא אותה מן הראש של אדם - רוחה גסה עליה; מעיניו - סוקרנית; מפיו - תהא דברנית; מידיו - תהא גנבת; מרגליו - תהא פרסנית.

אמר הקב"ה: כל העצה הזאת נטלתי עד שלא בראתי אותה ולא יצאתי מהם. אם אני בורא אותה מראשו רוחה גסה עליה, שנאמר "ויאמר ה', יען כי גבהו בנות ציון"; ומעיניו - "מסקרות עינים"; ומאזניו - "ושרה שומעת"; ומפיו - "ותדבר מרים"; ומידיו - "ותגנוב רחל"; ומרגליו - היא נכנסת ויוצאה, "ותצא דינה". הוי "ותפרעו כל עצתי".

(מדרש תנחומא, מהד' בובר, וישלח, פסקה יא)

”התבונן מאיכן לבראתה“: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

להלן טבלת השוואה בין המקורות:

תנחומא (בובר)	תנחומא (ורשא)	דברים רבה	בראשית רבה	
ראש, עין, פה, יד, רגל	ראש, עין, פה, אוזן, ידיים, רגליים	עין, אוזן, פה, יד, רגל	ראש, עין, אוזן, פה, לב, יד, רגל	האיברים וסדר הופעתם
רוחה גסה, סוקרנית, דברנית, גנבת, פרסנית	רוחה גסה, סקרנית, פטפטנית, ציתנית, גונבת, פדרנית	עינה רמה, צותנית, דברנית, גונבת, פדרניתא	מוקרת ראשה, סוקרנית, צייתנית, דברנית, קונתנית, ממשמשנית, פרסנית	התכונות השליליות של האיברים
	בראה מן הצלע ממקום צנוע, כדי שתהיה צנועה יושבת בית	מן אבר הצנוע שיש בו מן הירך	ממקום שהוא צנוע באדם אפילו בשעה שאדם עומד ערום, אותו המקום מכוסה	הגדרת האיבר שממנו נוצרה האישה
			ועל כל אבר ואבר שהיה בורא בה, היה אומר לה "אשה צנועה, אשה צנועה"	לשון הבריאה
כל העצה הזאת נטלתי עד שלא בראתי אותה, ולא יצאתי מהם	ואף על פי כן, לא יצאו ידיהן מאלו המומין	ואף על פי כן לא הועיל כלום וכל מה שנתכוין הקב"ה שלא יהא בה, כולהון הן בכשרות (שבהן)	אף על פי כן: "ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אביתם"	תגובת ה'
בנות ציון, שרה, מרים, רחל, דינה	בנות ציון, חוה, לאה, שרה, רחל, דינה	חוה, שרה, רחל, לאה, מרים	בנות ציון, שרה, רחל, דינה	הדמויות המוזכרות

כפי שראינו, המדרש מפרט איברים פוטנציאליים שמהם האישה הייתה יכולה להיברא; אלא שכל אחד מהם נמצא כלא־מתאים בגלל החשש שמרכזיותו תפר את האיזון ותטה את האישיות לכיוון שלילי. על פי המדרש, כל איבר בגוף עלול להוביל לשימוש שפורץ את הגבול בין אדם אחד למשנהו, דבר שיגרום להשחתה מוסרית. לכן בחר הקב"ה שלא לברוא את האישה מאותו איבר.

בחינה של פירוט האיברים והשוואת המקבילות מציירת לפנינו תמונה מעניינת: בכראשית רבה, המקור הקדום ביותר, מופיע הפירוט הנרחב ביותר: שבעה איברים ובכללם הלב שנזכר רק כאן. לעומת זאת, בדברים רבה מופיע המספר המצומצם ביותר: חמישה איברים, למעט שני האיברים החשובים ביותר בגוף האדם, הראש והלב. כנגד זאת, בשתי המהדורות של מדרש תנחומא מופיעים שישה איברים, כולל הראש. לסיכום, האיברים המשותפים לכל המדרשים הם: העין, האוזן, הפה, היד, והרגל; הראש מופיע בשלושה מדרשים; והלב רק בכראשית רבה.

ייתכן שמקורם של הבדלים מספריים אלו במיקומו של המדרש ובמטרה שלשמה הובא. בכראשית מפרט המדרש את מספר האיברים הרב ביותר, משום שהפסוק שעליו הוא נסוב עוסק בכריאת האישה. לעומת זאת, בפרשיות האחרות שבהן מובא המדרש, עניינו הוא ציון תכונה שלילית של אחת מן הדמויות שנזכרות בפרשה (לאה, דינה ומרים); לכן נמנים פחות איברים, ובאופן מקביל מוזכרות פחות דמויות.

ה. האיברים ותכונותיהם

התבוננות בכלל האיברים שמתארים המדרשים מורה כי יש להם שני מאפיינים בולטים: א. אלו איברים מרכזיים, בעלי חשיבות קריטית לתפקוד האדם כאדם שלם ובלתי-מוגבל; ב. אלו איברים שפונים אל החוץ (כגון הידיים והרגליים) או קולטים מידע מן החוץ (הראש והאיברים שבו). שני המאפיינים הללו אינם נכונים לגבי הלב שאינו נראה וגם מבטא את הצד הפנימי של האדם, ברם גם לו שייכות כלפי חוץ - הרגשות השונים שמופנים כלפי הצדדים החיצוניים של הזולת והמשיכה לשייך אותם ל'אני' (במדרש: קנאה).

הראש הוא האיבר המוזכר ברוב המדרשים כאפשרות הראשונה, והדבר מובן מאליו: הראש מרכז את כל יכולותיו התפקודיות של האדם ומסמל את עליונותו וכבודו. לכן, נמצא את הראש כמושאל לציון התחלה או פוטנציאל מלא (כגון: "ראש השנה", "ראשית ביכורי אדמתך"). באותו אופן, ברור החשש שבכריאת האישה ממנו: אם הראש יהיה מקור האישיות, עלול הדבר לגרום להתנשאות ויוהרה ולפריצת המרחב המכבד שבין האדם לרעהו ובין האדם לקונו. פריצה זו התבטאה בהתנהגותן של בנות ציון שאותן מוכיח הנביא. הראש הוא איבר מרכזי, שכולל בתוכו עיניים, אוזניים ופה; כיוון שכל אחד מן האיברים הללו הוא בעל מהות ייחודית, הם מוזכרים באופן פרטני.

העין קולטת מידע מן החוץ ו'מעכלת' אותו. הראייה נחוצה מאוד לקיום האדם, בלעדיה הוא חשוב כמת (נדרים סד ע"ב); והיא מאפשרת לו להיות במגע עם הסביבה.

”התבונן מאיכן לבראתה”: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

אולם אילו הייתה העין האיבר שממנו נוצרה האישה, היא הייתה עלולה 'להתמסר' לחוש הראייה במידה שתפרוץ את התיחום העדין שבין האדם לזולתו. האישה עלולה להיות 'סקרנית' ולפלוש לתחום לא-לה, כפי שהתנהגו בנות ציון. כמו כן, הראייה והמשיכה לנראות הם פיתוי העשוי להשכיח איסורים ולשבש את שיקול הדעת המוסרי - כפי שאכן קרה לחוה.

האוזן גם היא קולטת מן החוץ וסופגת פנימה, אולם שמיעה היא פעולה פנימית יותר מראייה ומחלחלת אל תוך האישיות, ודומה שלכך כיוונו חז"ל כאשר אמרו: "אל ישמיע אדם לאזניו דברים בטלים, מפני שהן נכוות תחלה לאיברים" (כתובות ה ע"ב). בריאת האישה מן האוזן והצבת תכונת השמיעה כמאפיין מהותי יכולה לגרום לשיבוש: לשמיעת דברים שלא אמורים להישמע - כפי שעשתה שרה כאשר 'צותתה' לשיחת המלאכים.

שלא כעין וכאוזן שרק קולטים, הפה הוא גם איבר פועל היוצא החוצה ובדיבורו מבטא את האישיות הפנימית. הדיבור הוא הפעולה המייחדת את האדם ומבדילה אותו מיתר בעלי החיים, כפי שתרגם אונקלוס את הפסוק "ויהי האדם לנפש חיה" (בראשית ב, ז): "והוה באדם לרוח ממללא". כוח הדיבור ידוע בעוצמתו, וכדוגמה יש לציין את הפסוקים: "מות וחיים ביד לשון" (משלי יח, כא), "חץ שחוט לשונם" (ירמיהו ט, ז). לדיבור אין גבולות והוא יכול לפרוץ את התיחום הראוי בין אדם לרעהו - כפי שעשו מרים ולאה.

הלב הוא איבר פנימי המקביל לראש. הוא נחשב למשכן הרגש ומבטא את שטף החיים. בריאת האישה מן הלב הייתה נותנת לה חיוניות רבה ומלאות רגשית, אך עלולה הייתה גם ליצור עיסוק ב'חוץ' והתגברות של מידת הקנאה הפולשת למרחב האישי של הזולת - כפי שעשתה רחל.

היד עוסקת בפעולות חיצוניות, ובמובן זה היא דומה לפה. היא מבטאת את יכולת הביצוע ואת שיתוף הפעולה עם הזולת; אולם הצבת היד כאיבר מרכזי עלולה הייתה לגרום להתמקדות רבה מדי בחפצי הזולת - כפי שפעלה רחל.

הרגל מבטאת את יכולת ההתניידות של האדם ממקום למקום, ולמעשה את העיסוק ב'חוץ' במובן הנוכח ביותר. לוי הייתה הרגל האיבר המרכזי בבריאת האישה, הייתה האישה עלולה להימשך החוצה בצורה לא-מאוזנת, להיחשף באופן לא-ראוי כלפי חוץ ואולי גם להיפגע ממנו - כפי שאירע לדינה או כמו שנהגה אמה לאה.

לסיכום, נראה שהאיברים המפורטים מבטאים יחס מסוים עם החוץ, שבהיותו לא-מאוזן עשוי לגרום לנזק ולקלקול.

ו. האיבר שממנו נבראה האישה

אחר כל ה'התלבטויות' בחר ה' באיבר פנימי שממנו תיברא האישה. מהו אותו האיבר? לאיבר זה אין שם מוגדר ובמדרשים השונים מצויות הגדרות שונות בעבורו - "ממקום שהוא צנוע", "מן איבר הצנוע", "ממקום צנוע" - ובכולן מופיע השורש צנ"ע. כבראשית רבה מודגש שמדובר באיבר מכוסה, שגם כאשר האדם מגלה את גופו הוא לא נראה. בדברים רבה ישנו רמז למיקום האיבר, "שיש בו מן הירך", ומילים אלו רומזות שאפשר שמדובר באיבר ההולדה.¹⁰ התנחומא מגדיר איבר זה כ"צלע", אך מוסיף "ממקום צנוע".

מהי משמעותו של זיהוי עמום זה? מה הוא מוסיף על המילה 'צלע' העמומה כשלעצמה?¹¹

נראה שהמדרש מבקש להדגיש כי לעומת האיברים בעלי המהות המוגדרת, המתווכים בין האדם לחוץ, ה' בחר איבר ללא שם מוגדר וללא מיקום מוגדר. לפי הצעה זו, ההצנעה וההסתרה הם הקובעים את מהותו של אותו איבר ואת אופן ההשפעה שלו, כלומר אי-ההגדרה מהותית כאן. האישה נבראה ממקום לא-מוגדר המאופיין בהצנעה וכיסוי, וממילא אינו פונה כלפי חוץ אלא רק כלפי פנים. בריאה ממקום לא-מוגדר זה עשויה הייתה ליצור אי-הטיה לשום כיוון מוגדר ולאפשר לכל הכוחות לצאת אל הפועל בצורה מאוזנת.¹²

יתרה מזאת, בריאתה של האישה מתוך אותו איבר לא-מוגדר מאפשרת לאישה לשלוט על כל האיברים וכדבריו של הרב מנחם מנדל מקוסוב:

10 סמך לרעיון זה מצוי בדברי אברהם לאליעזר: "שים נא ירך תחת ירכי" (בראשית כד, ב); ומדברי המדרש המובאים בפירוש רש"י: "לפי שהנשבע צריך ליטול בידו חפץ של מצוה, כגון ספר תורה או תפילין, והמילה הייתה מצוה ראשונה לו ובאה לו על ידי צער והייתה חביבה עליו ונטלה" (פירוש רש"י על התורה, שם).

11 המילה 'צלע' במקרא היא מילה נרדפת ל'צד', כפי שניתן לראות בפרשיות המשכן, כגון בפסוק "ולצלע המשכן השנית..." (שמות כו, כ). לכן הושאלה גם לתיאור "צלע ההר" (שמואל ב טז, יג) וממנה נגזר הפועל 'לצלוע' המייצג הליכה על צד אחד בלבד, באופן לא-מאוזן (ראו הרב דוד קמחי, רד"ק, ספר השורשים, ערך 'צלע').

12 ניתן להבהיר זאת על ידי השוואה לאדם שנברא מהאדמה, עצם חסר ייחודיות וספציפיות, שכוחו הוא האפשרות להצמיח כל דבר. האישה, לעומת זאת, נבראה מתוך גוף קיים ובריאתה מתוך איבר מסוים עשויה הייתה לפגום באיזון. ואכן, אותו איבר צנוע כלל בתוכו את שאר האיברים ותכונותיהם - דווקא מתוך אותו חוסר הגדרה - וכדבריו של הסבא מסלבודקה: "כל תכונות האיברים נבראו באישה אף שנבראה ממקום צניעות... רואים אנו, שאפילו שהאישה נבראת מן המקום הצנוע ביותר, מכל מקום היו גם בו תכונות כל שאר האיברים, שאם לא כן מהיכן נטעו בהן?" (משנתה של סלבודקה, עמ' תצט-תפ).

”התבונן מאיכן לבראתה”: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

ויש לומר כוונתו שזהו בעצמו מפרש הפסוק אחר כך ”ויביאה אל האדם”, פירוש, שבזה שבראה מהצלע הביאה לבחינת אדם, בחינת זכר, שתהא בכוחה ממשלה למשול על האיברים הללו להטותן לדרך הישר.
(הרב מנחם מנדל מקוסוב, אהבת שלום, בראשית, עמ' יא)

כלומר אחר בריאת האישה נתן הקב”ה לאותה ’צלע’ ’כוח ממשלה’ (המזוהה עם ה’זכר’) על יתר האיברים כדי שיהיו מאוזנים וילכו בדרך הישר.

ז. ”אשה צנועה אשה צנועה”

בבראשית רבה מצוי משפט ייחודי שאינו עוסק בתיאור בריאת האישה אלא במעין דיאלוג בינה לבין הקב”ה: ”ועל כל אבר ואבר שהיה בורא בה היה אומר לה אישה צנועה אישה צנועה”. משפט זה, שנמצא רק בבראשית רבה, מתאר מעין ברכה, מעין תפילה, ויש להבין לשם מה הובא.

נראה שלדעת המדרש אין די בבריאת האישה ממקום צנוע, ועל כך יש להוסיף בקשה והנחיה. עוד ייתכן כי בכך מלמד המדרש שעצם צניעותה של אישה מביעה היענות לבקשתו-ברכתו של בוראה, דהיינו שהבחירה בצניעות היא ביטוי לקשר שלה עם הבורא ועל ידה היא ממלאת את המחשבה שקדמה לבריאתה.
מהם מאפייניה ומהותה של הצניעות המדוברת? מהם אפיוניה של הצניעות בכלל? לשם עיון בשאלות אלו נפנה לכמה מקורות העוסקים בצניעות.
במסכת יומא מובא הדיון הבא:

אמר רב קטינא: בשעה שהיו ישראל עולין לרגל, מגללין להם את הפרוכת ומראים להם הכרובים שהיו מעורים זה בזה, ואומרים להם: ראו חזיבתכם לפני המקום כחיבת זכר ונקבה.

מתלב רב חסדא: ”ולא יבאו לראות כבלע את הקדש” (במדבר ד, כ), ואמר רב יהודה אמר רב: בשעת הכנסת כלים לנרתק שלהם!

אמר רב נחמן: משל לכלה - כל זמן שהיא בבית אביה, צנועה מבעלה; כיון שבאתה לבית חמיה, אינה צנועה מבעלה.

(יומא נד ע”א)

רב קטינא קובע שבשעה שהיו ישראל עולים לרגל, היו מגלים בפניהם את הכרובים ומראים אותם מחובקים זה עם זה. רב חסדא תמה כיצד הותר הדבר, הלוא בעבודת

הלויים כתוב "ולא יבואו לראות כבלע את הקודש" ומדובר אפילו בזמן שבו מכניסים את כלי הקודש לכיסוי שלהם! רב נחמן משיב על כך באמצעות משל המתאר את יחסי חתן וכלה - שאליה מושווים כלי הקודש: כאשר הכלה מאורסת ועודנה בבית אביה היא "צנועה מבעלה", וזהו גם המצב כאשר הכלים מכוסים ואפילו ללויים שנושאים אותם נאסר לראותם; מאידך גיסא, כאשר הכלה נישאת והיא דרה בבית חמיה, היא "אינה צנועה מבעלה" וזהו המצב בזמן הרגל כשעם ישראל מורשה לראות את הכרובים. דברי הגמרא הללו מלמדים כי האישה, המצטנעת ומתגלה, דומה לכלי הקודש, חפצים יקרי ערך, המתכסים ומתגלים בהתאם לזמן ולמקום. היא מלמדת גם כי שינויי המצבים, הצנעה וגילוי, תלויים בנסיבות - ומה שבזמן אחד נכון מאוד, יכול להיות שגוי ביותר בזמן אחר, ואפילו הרסני (כלשון הפסוק "ולא יבואו לראות כבלע אל הקודש ומתו").

מקור נוסף המלמד על המתח שבין הגילוי והכיסוי כתלות בנסיבות, מופיע במדרש תנחומא על מילות הפסוק "במראת הצבאת" (שמות לח, ח):

אתה מוצא: בשעה שהיו ישראל בעבודת פרך במצרים, גזר עליהם פרעה לא יהיו ישנים בבתיהן, שלא יהיו משמשין מטותיהן. אמר רבי שמעון בר חלפתא: מה היו בנות ישראל עושות? יורדות לשאוב מים מן היאור והקב"ה היה מזמין להם דגים קטנים בתוך כדיהן, והן מוכרות ומבשלות מהן ולוקחות מהן יין והולכות לשדה ומאכילות את בעליהן שם, שנאמר "בכל עבודה בשדה" (שמות א, יד). משהיו אוכלין ושותין, נוטלות המראות ומביטות בהן עם בעליהן. זאת אומרת: אני נאה ממך, וזה אומר: אני נאה ממך, ומתוך כך היו מרגילין עצמן לידי תאוה, ופרין ורבין, והקב"ה פוקדן לאלתר.

בזכות אותן המראות שהיו מראות לבעליהן ומרגילות אותן לידי תאוה מתוך הפרך, העמידו כל הצבאות, שנאמר: "יצאו כל צבאות ה' מארץ מצרים" (שם יב, מא), ואומר: "הוציא ה' את בני ישראל מארץ מצרים על צבאותם" (שם, נא).

כיון שאמר לו הקב"ה לעשות את המשכן, עמדו כל ישראל ונתנדבו. מי שהביא כסף, ומי שהביא זהב או נחשת ואבני שוהם ואבני מלואים הביאו בזריזות הכל. אמרו הנשים: מה יש לנו לתן בנדבת המשכן?! עמדו והביאו את המראות והלכו להן אצל משה. כשראה משה אותן המראות, זעף בהן. אמר להם לישראל: טולו מקלות ושברו שוקיהן של אלו, המראות למה הן צריכין?! א"ל הקב"ה למשה: משה, על אלו אתה מבזה, המראות האלו הן העמידו כל הצבאות הללו במצרים, טול מהן ועשה מהן כיור נחשת וכנו לכהנים, שממנו יהיו מתקדשין הכהנים,

”התבונן מאיכן לבראתה“: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

שנאמר ”ויעש את הכיור נחשת ואת כנו נחשת במראת הצבאת אשר צבאו“ (שמות לח, ח) - באותן המראות שהעמידו את כל הצבאות האלה.
(מדרש תנחומא, מהד' ורשא, שמות, פרשת פקודי, סימן ט)

אם כן, מראה, שעניינה חיצוניות ותאווה ומטרתה לגלות את היופי, יכולה להפוך לכלי קדוש כאשר משתמשים בה לשם שמיים. לא עוד אלא שמראות אלו שימשו לעשיית הכיור, הכלי שממנו מתקדשים הכוהנים, כלומר כל עבודת הקודש התבססה על מראות אלו.¹³

היחס בין הגילוי והכיסוי מתחדד במקור נוסף ובמקבילותיו. במסכת יומא מתאר התלמוד את מעשיה של 'קמחית':

תנו רבנן: שבעה בנים היו לה לקמחית, וכולם שמשו בכהונה גדולה. אמרו לה חכמים: מה עשית שזכית לכך? אמרה להם: מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי. אמרו לה: הרבה עשו כן ולא הועילו.

(יומא מז ע"א)

דברים אלו מופיעים גם בתלמוד הירושלמי, עם שינויים קלים:

שבעה בנים היו לה לקמחית וכולן שימשו בכהונה גדולה. שלחו חכמים ואמרו לה: מה מעשים טובים יש בידך? אמרה להן: יבוא עלי [כלומר קללה תבוא עלי אם אי פעם אירע לי כמקרה הבא] אם ראו קורות ביתי שערות ראשי ואימרת חלוקי מימי. אמרו: כל קימחאי קמח וקמחא דקמחית סולת, וקרונ עלה "כל כבודה בת מלך פנימה ממשבצות זהב לבושה" (תהילים מה, יד).

(ירושלמי, יומא א, א)¹⁴

כפי שהסביר הרב שניאור קוטלר,¹⁵ במעשיה של קמחית טמונה הייתה גדלות מיוחדת שאיחדה שני קצוות: מצד אחד, היא הגיעה לשיא הצניעות בתוך ביתה; אך מצד שני, היא לא מיעטה בחיבה ובגילוי שבינה לבין אישה. בזכות התנהגות מדויקת כזו, המגלה במקום שצריך ומכסה במקום שצריך, זכתה קמחית ששבעת בניה יהיו כוהנים גדולים וייכנסו למקום הצנוע ביותר.

13 כך העיר רפי ועקנין במאמרו "המראות הצובאות - על תאווה וקדושה", בתוך: אגדה של חינוך - קריאה פסיכולוגית-חינוכית בסיפורי האגדה והמדרש, ירושלים תשס"ח, עמ' 133-142.

14 ראו גם: ירושלמי, מגילה א, י; ירושלמי, הוריות ג, ב; ויקרא רבה כ, יא; במדבר רבה ב, כו.

15 ראו הרב שניאור קוטלר, בנין הבית, עמ' 81.

לצד זאת, חכמי הבבלי ציינו כי מעשיה של קמחית אינם דרך לרבים, שהרי "הרבה עשו כן ולא הועילו". צניעותן היתרה של אחרות שניסו ללכת בדרכה של קמחית פגעה בחיבה שבינן לבעליהם; וכך אותן נשים החטיאו את המטרה וההנהגה החקיינית הפכה לחיסרון.¹⁶

מתוך כל הדברים הללו עולים אפיוניה של הצניעות כמידה השומרת על היחס הנכון בין הגילוי והכיסוי. הצנעה היא התנהגות השמורה לדברים יקרי ערך ומטרתה להגן עליהם ולאפשר את גילויים הנכון והמדויק. הצנעת דברים מסוימים מאפשר לגלות צדדים פנימיים יותר; והכיסוי מאפשר לשים לב לקיומם של רובדי עומק פנימיים, שבתנאים המתאימים יכולים להתגלות.¹⁷

ח. התוצאה: "ותפרעו כל עצתי"

כפי שראינו, המדרש קובע כי התכנון המוקדם לא הצליח ודמויות נשיות שונות במהלך הדורות נכשלו והתמקדו באחת מן התכונות שצוינו לעיל. את דבריו סומך המדרש על הפסוק "ותפרעו כל עצתי" (משלי א, כה).

מדוע לא הצליחה להתממש הכוונה האלוהית? האם על האישה נגזר להיכשל בתכונות אלו?

ייתכן שטעם הכישלון גנוז אף הוא בבריאה מתוך אותו 'איבר מוצנע', משום שקשה מאוד לפעול מתוך שורש מכונס ופנימי, וקל יותר לפעול מתוך איברים חיצוניים. התחברות לאיבר ללא הגדרה פותחת מרחב בחירה גדול, כפי שציינו, אבל גם יוצרת

16 על ההבדלים שבין נוסח הירושלמי לנוסח הבבלי ראו דבריה של יפה זילכה: "האגדה שבבבלי מתאפיינת ברצון להגדיר ערכים מוסריים ואמוניים ברורים. היא מסמנת מראש מטרה ערכית שאליה היא חותרת (במקרה שלפנינו: 'הרבה עשו כן ולא הועילו'). לעומתה, האגדה בירושלמי רואה את הדברים מנקודת המבט הפנימית של הדמות ומאפשרת לפגוש בה בדרך בלתי אמצעית וללוות את מעשיה ('כל קמחייא קמח, וקימחא דקימחית סולת, וקרונ עליה כל כבודה בת מלך פנימה ממשבצות זהב לבושה'). ראו יפה זילכה, בעין אגדת הירושלמי: פרקי עיון בעולמה של אגדת התלמוד הירושלמי, ירושלים תשס"ט, עמ' 246-247.

17 ראו גם דבריו של הרב מיכה הלוי: "צניעות באה להצניע. לכסות על דברים מסוימים. אך נראה שמטרת הצנעה לגלות את הדבר הפנימי יותר, הנסתר יותר. בהעדרה של צניעות, נראה העולם בחיצוניותו ועלולים לטעות כי זה כל עולמו של הבורא. אולם בעת שמכסים את הצגד הגלוי, בהכרח יורדים יותר לעומקם של דברים". הרב מיכה הלוי, "הנגלה שבכיסוי", בתוך: אופיר שוורצבוים ועמיחי סדן (עורכים), כתנות אור: ביאור אמוני בסוגית הצניעות, ירושלים תש"ס, עמ' 55. דברים דומים כתב הרב אליהו בלומנצוויג: "הצנוע בהליכותיו - הוא המכיר את החלק-אלוק שבו; חווה את כוחותיו הרוחניים, ומודע לנזר אלוקים שעל ראשו; מבדיל בתוך עולמו ואישיותו בין גבוה לנמוך, בין פנים לחוץ, בין קדש לחול". ראו הרב אליהו בלומנצוויג, "פתיחה", שם, עמ' 18.

”התבונן מאיכן לבראתה”: עיון בתהליך בריאת האישה כביטוי לאפיון דמותה

בלבול. קל יותר לפעול מתוך 'תודעה' של עין, אוזן או פה, ואילו פעולה מתוך תודעה פנימית היא מעשה מורכב.¹⁸ יחד עם זאת, בידי הנשים ישנה האפשרות לחבור לאותה התבוננות אלוקית, לעצה הנמצאת בשורש בריאתן; להתחבר למילות הבורא "אשה צנועה, אשה צנועה"; לאזן את האישיות על ידי הקשבה למהות הפנימית ובכך לממשה באופן מלא ומאוזן. כיוון שמדובר בעניין מהותי, גם הנשים הכשרות מתמודדות עם בחירה זו, בהתאמה למעלתן. דברי המדרש מראים את הנתיב הראוי, שהוא שורש בריאתה של האישה, וכן את קישורה של האישה לבוראה דרך ברכת-תפילתו: "אשה צנועה אשה צנועה".

ט. סיכום

לשון המדרש בבראשית רבה מתארת את התכנון שקדם לבריאת האישה ואמור היה למנוע נטיות שליליות שונות. המדרש מציין שרצון ה' לא התממש לבסוף, וזאת הוא מוכיח ממעשיהן של נשים שונות, רובן צדקניות. בדברינו לעיל עמדנו על השאלות המרכזיות העולות מקריאת המדרש, עיינו במקבילות השונות, והרחבנו על אודות האיברים השונים והאיבר שממנו נבראה האישה לבסוף. מתוך כל זאת עיינו במושג הצניעות ואפיינו אותו. לאור כל האמור הסקנו שהמדרש מבקש לכוון את האישה למהותה הפנימית שממנה נבראה, להעמיד אותה מול אפשרויות הטעות ואיבוד האיוון, ולסייע לה בניווט נכון בין הפנים והחוץ; מתוך כך תוכל האישה לחבור מחדש לברכה האלוקית "אשה צנועה" ולפעול מתוך שורש בריאתה.

18 הצעה נוספת למקור הכישלון מצויה בדבריו של הרב יצחק זאב יאדלר. לדידו, מדובר בתוצאה של חטא עץ הדעת שבו היה לחוה חלק נכבד. ראו הרב יצחק זאב יאדלר, תפארת ציון, חלק ראשון, עמ' רלז.